

August von Kotzebue kirjanduslik pärand ja kultuurilised kontekstid

August von Kotzebue. Ein streitbarer und umstrittener Autor [Vaidlushimuline ja vaidlusalune autor]. Koost. ja toim. Alexander Košenina, Harry Liivrand ja Kristel Pappel – Berliner Klassik. Eine Großstadtkultur um 1800, Hannover: 25. Wehrhahn Verlag, 2017, 256 lk., 12 ill.

Aira Võsa*

Läinud sügisel ilmus raamatusarjas „Berliini klassika“ järjekordne baltisaksa (näite) kirjaniku, publitsisti, diplomaadi ja teatritegija August von Kotzebue (1761–1819) elu ja loomingut käsitlev artiklikogumik. Nii nagu esimese, aasta varem trükivalgust näinud kogumiku¹ puhul, põhineb ka siin enamik kaastöid vaheldumisi Berliinis ja Tallinnas toimunud rahvusvahelistel konverentsidel „Kotzebue kõnelused“ (*Kotzebue-Gespräche*) peetud ettekannetel. Viimane, arvult juba kuues bilateraalne konverents toimus 6.–7. oktoobril 2017 Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus ja Kotzebue´de perekonnaga seotud Kõue mõisas, nende konverentside ellukutsuja ja peakorraldaja on olnud kunstiteadlane Harry Liivrand.

Kõnesoleva saksakeelse kogumiku neljateistkümne autori seas on viis eestlast, kirjutajate enamiku moodustavad saksa kirjandusteadlased ja ajaloolased. Eessõna autori, Berliin-Brandenburgi Teaduste Akadeemia liikme Conrad Wiedemanni hinnangul vajavad kirjandusajaloo seisukohad pidevalt revisjoni,

* Aira Võsa (1974), Dr. Theol., Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, rahvusbibliograafia keskus, vanaraamatu spetsialist, Rävåla pst. 10, Tallinn 10145, aira.vosa@tlulib.ee

¹ August von Kotzebue im estnisch-deutschen Dialog. Hg. von K. Gerlach, H. Liivrand und K. Pappel. Hannover: Wehrhahn Verlag, 2016. – Vt. selle kohta ka Aija Sakova retsensiooni ajakirjas *Forschungen zur Baltischen Geschichte* 12/ 2017, lk. 392–395.

ka tänapäeval, nagu ilmneb kõnealuse kõmulise autori puhul: kuni 20. sajandi alguseni naeruväärseks kirjatsuraks peetuna on Kotzebue leidnud viimase aja teaduspublikatsioonides järjest enam rehabiliteerimist. Küsimus ei ole mitte Kotzebue arvukate näidendite (neid on loetletud u. 250)² kvaliteedis, mis ei küündi tema kaasaegsete, Weimari klassikute Goethe, Schilleri, Lessingi või Kleisti meistriteosteni – asjaolu, mida Kotzebue ise kunagi ei eitanud. Ülevaatamist vajab pigem vastus küsimusele Kotzebue näidendite funktsiooni, nende rolli kohta kaasaegses teatris ja ühiskonnas laiemalt. Miks saatis neid maailmas nii suur edu? Muuseas otsivad sellele küsimusele vastust kogumiku kirjandusteaduslikud artiklid, koondatud esimesse raamatu kolmest sisulisest plokist – „kirjanduslik pärand“.

Avaartiklis näitab **Nicola Kaminski**, et vähemalt ühe tõuke Kotzebue näidendite edule andis Weimari õukonnateatris valitsenud huumoripõud, mille leevendamiseks otsustas Kotzebue komöödia taas au sisse tõsta. Kaminski maalib sõna valdavalt teadusbelletristliku pildi sellest, kuidas üks kirjanduslik tegelaskuju, hr. Klingsberg, kandus kaasaegse näitekirjaniku Friedrich Ludwig Schröderi lavateosest Kotzebue komöödiasse ja elas seal fiktiivselt edasi. Kolleegi näidendist meingeid tegevusliine üle võttes, protagonisti karakterit arendades ja ajadistantsi arvestades löi Kotzebue sel moel n.-ö. metateatri.

Kotzebue edu põhjuse nn. huumori argumenti täiendab **Nils Gelkeri** tähelepanek, et Weimari õukonna *enfant terrible* oli oma loominguga teadlikult turule orienteeritud, mis viis teda ka sihile. Kotzebue oli omal ajal, eriti 1810. a. paiku üds kõige populaarsemaid teatriautoreid, teda mängiti Weimaris rohkem kui Goethet või Schillerit. Ühe tema näidendi „Vaene poeet“ (*Der arme Poet*) analüüsi käigus õnnestub Gelkeril näidata, et pealtnäha lihtsakoeline teatritükk peitis endas enam kui autori kaasajal levinud satiirilist klišeed vaesest ja lihtsameelsest luuletajast. Kotzebue säästis peategelast naerualuse staatusest, vääristades kirjandust lugu sügava inimliku mõõtmega.

Otto-Heinrich Eliase artikkel veenab, et Kotzebue kaalukaima kirjanduspärandi moodustavad ta vähesed romaanid, mis küll tema eluajal eriti suurt tähelepanu ei pälvinud. Kuid

² Kotzebue näidendite sisust, teemadest ja tüüpidest saab hea ülevaate raamatust: *Kotzebues Dramen. Ein Lexikon*. Hg. von J. Birgfeld, J. Bohnengel und A. Košenina. Hannover: Wehrhahn Verlag, 2011.

kirjanik ise hindas neid kõige väärtuslikumaks osaks oma loomingust, avades seal oma sotsiaalpoliitilisi, religioosseid ja filosoofilisi vaateid. Nende teoste sisu ja stilistikat edasi andes, neis ajaloolisi sündmusi ja isikuid tuvastades jälgib Elias Kotzebue seisukohtade dünaamikat. Erinevalt paljudest jantlikest lavateostest avaldub Kotzebue romaanides tema kirjandusanne ja filosoofiline sügavus.

Kotzebue võimekust romaanikirjanikuna kinnitab **Aleksander Košenina**, kes võtab ette mahuka kiriromaani „Leontine“ esitluse ja analüüsi, küsides, kas tegevuskoht Eesti on selles tõesti vaid juhuslikku laadi kulissiks ega oma romaani sisu seisukohalt suuremat rolli, nagu kirjanik ise väitis. Artikli autorile tundub see väheusutav, kuivõrd vaadeldavas suhtedraamas kajastuvad rohkem kui Kotzebue teistes tekstides toonase Eesti- ja Liivimaa poliitilised olud, Balti aadli positsioon, pärisorjuse küsimus, samuti kirjaniku isiklikud kogemused mõisnikuna ja tema kolm abielu. Košenina peatub romaani pealiinil ja võtmestseenidel, mis demonstreerivad Kotzebue osavust põnevuse kruttimisel ja tema huvi inimpsühholoogia vastu.

Kogumiku teise ploki kaastöid ühendav teema on „kirjanduskriitika ja kirjanduslik retseptioon“. Esimesena saab siin sõna **Klaus Gerlach**, kes uurib Kotzebue suhet kirjaniku, tõlkija, kriitiku ja toimetaja Ludwig Ferdinand Huberiga. Siinkirjutaja arvates on tegemist kogumiku ühe võtmetekstiga, kuivõrd see avab Kotzebue arusaama (näite)kirjandusest ja kriitikast, juhhib tema kirjanduslikku eneserefleksiooni ning esteetilise kontseptsiooni juurde. Selle tundmine on möödapääsmatu ka tänapäeval enne Kotzebue loomingut arvustama asumist.

Kahe nimetatud literaadi omavahelise suhte allikaliseks baasiks on nende kirjavahetus, mis ühel hetkel katkes, põhjuseks Kotzebue pseudonüümselt ilmunud obtsöönne näidend radikaalvalgustajast ja teoloogist Carl Friedrich Bahrtdist, kes publitsistina oli ajuti seotud ka Liivi- ja Kuramaaga. Skandaalne näidend pälvis kriitikute meelepaha ja mõjutas püsivalt Kotzebue loomingut ja retseptiooni. Huberile oli see näidend sedavõrd vastumeelne, et tema kirjanduskriitika tabas salvav-solvavalt Kotzebue teatritükke ja isikut sellest ajast peale, kui tema autorsus kurikuulsa näidendi puhul ilmsiks tuli. Etteheidetele Kotzebue näidendite liigse meelelisuse kohta vastas autor omakorda rünnakutega kriitikute suunas, kes ei suvatsenud tema lavateoseid õiges kontekstis hinnata. Kotzebue sõnul olid lavanäidendid erinevalt sügavamõttelistest lugemisnäiden-

ditest mõeldud segapublikule, kellest enamik ootas teatrissaalis lõõgastavat elamust. Teater ei olewat mitte niivõrd vaimu harimise kui eelkõige moraali kujundamise ja ettekujutusvõime äratamise koht. Sellega vastandus Kotzebue Weimari klassikutele ja romantikutele, kes formuleerisid elitaarse kirjanduse mõiste. Vaidlushimuline autor soovis, et ta lavanäidendeid mõõdetaks teiste kriteeriumide alusel kui lugemisdraamaid ehk et võidude pääseks argumenteeritud ja paindlik kirjanduskriitika.

Kaks järgmist kirjatööd tegelevad Kotzebue isiku ja loomingu refleksiooniga lähemas ajaloos. Esimene on **Jens Thieli** sulest, kes esitleb DDR-is ilmunud ilukirjanduslikke käsitlusi Kotzebuest. Kuigi üldiselt peeti teda Ida-Saksamaal teisejärguliseks grafomaaniks ja tema poliitilisi vaateid reaktsiooniliseks, siis selle taustal ilmus ajuti ka teistsuguseid käsitlusi, mis püüdsid Kotzebue isikut ja teoseid näidata paremas valguses. Thieli sõnul hinnati Kotzebued DDR-is muuseas kui autorit, kelle vaated toetasid „sotsialistlikku klassikat“ ja selle humanistlikke ideaale ning kes vastandus romantikutele. Sellest nähtub, et Kotzebued seostati kirjutajate kaasaegse ühiskondliku olukorraga, lugejatel lasti tõmmata paralleele protagonistile eluaja ja moodsa ühiskonna suundumuste vahel. Omaette väärtus omistati vaidlusaluse kirjaniku lavatükkide suurele menule.

Maris Saagpakk jälgib Kotzebue näidendite tõlgete retseptiooni eestikeelses ajakirjanduses 19. sajandil, rõhuga sajandi viimasel kolmandikul. Autori hinnangul ei tohiks eestikeelse teatri arenguloos neid meelelahutuslikke lavateoseid alahinnata, sest just nende najal sai eestikeelne teater alates 1870. aastatest institutsioonina kanda kinnitada. Hiljem, eriti 20. sajandi alguses, kui publiku ja kriitikute maitse oli edasi arenenud, hakati Kotzebue loomingut teravamalt arvustama. Emotsionaalne ja sisuline distantseerumine langes faasi, mil eesti kujunev kultuurikiht hakkas emantsipeeruma ning püüdis saksa eeskujudest lahti lasta. Tänuväärset esitatakse siin Kotzebue näidendite eestikeelsete tõlgete esialgne bibliograafia, mida tulevastel uurijatel on võimalik täiendada. Lisaks on autor loetlenud ajalehtedes ilmunud kuulutuste ja retsensioonide põhjal Kotzebue näidendeid, mida eesti keeles mängiti, kuid mis trükivalgust ei näinud.

Kogumiku teise ploki lõpetab **Andres Laasiku** postuumne artikkel, milles arutletakse baltisakslastest loodud kuvandi üle mineviku ja tänapäeva Eesti teatrimaastikul. See ingliskeelne artikkel eristub teistest mitte ainult

keeleliselt, vaid ka žanriliselt, kuuludes pigem esseistika valda.

Raamatu kolmandas sisulises plokis, „kultuurilised ja biograafilised kontekstid”, võetakse sihikule Kotzebue isik ja tema suhted eri tegevus- ja kultuuriväljadega, nagu muusika, sport, kujutav kunst ja poliitika.

Muusika tähendusest ja tähtsusest Kotzebue elus jutustavad **Harry Liivrand** ja **Kristel Pappel**, pakkudes kõitva sissevaate literaadi mikromaaailma läbi muusikaprisma. Artiklis esitatakse kõnekaid üksikasju Kotzebue elulaadi ja muusikaarmastuse kohta, jälgitakse tema suhtlust näitlejate ja heliloojatega, kellest osa kuulus Euroopa eliidi hulka. Muu hulgas tuleb esile Kotzebue suhtumine maarahva esindajatesse, eestlastesse ja nende muusikasse. Olulise järelalusena tõdevad autorid, et kirjaniku vaherkord heliloominguga oli pragmaatiline, muusika pidi alati midagi vahendama ja väljendama. Nii ka tema enda lavateostes, kus muusika andis auditiivselt edasi meeleolusid ja tundeid.

Samavõrd pragmaatiline oli Kotzebue kehakultuuri osas, nagu selgub **Felix Saure** artiklist. Kotzebue kiitis küll heaks keha ja vaimu harmooniat, kuid hindas spordis eelkõige konkreetseid füüsilisi saavutusi. Ta vastandus teravalt idealistlikule arusaamale treeningust, mille aluseks oli ajalooliselt ja lingvistiliselt defineeritud rahvuse mõiste. Saure arvamusele, et literaat oli niisuguseks spordi rahvusromantiliseks metafüüsikaks liiga palju valgustaja, võib lisada oletuse, et ta oli selleks ka liiga suur kosmopoliit. Palju rännanud mehena ei saanud ta aktsepteerida utoopilist unistust, nagu oleks mõne pedagoogilise meetodi abil võimalik vormida ühtset saksa rahvust.

Anu Allikvee artikkel „Kotzebue ja kujutava kunsti vahelised suhted” tutvustab nimegelase lähemasse ja kaugemasse tutvusringkonda kuulunud kunstnikke – Carl Sigismund Walther, Otto Friedrich Ignatius, Gustav Adolf Hippus, Alexander von Kotzebue – ja nende töid. Kunstiajaloolise käsitluse vääriliselt on osa analüüsitud teostest reprodene ära trükitud. Erinevalt pealkirjas lubatule ei anta aga aimu August von Kotzebue isiklikust suhtest kunstiga, tema maitse- või stiilieelistustest. Selles mõttes ei asetu see kirjutus sujuvasse ritta eelnevate artiklitega, mis käsitlevad literaadi suhet muusika ja spordiga.

Kogumiku viimases, **Sven Lachheini** kaastöös on vaatluse all Kotzebue „sulesõda” Napoleoni vastu. Autor tuletab meelde, et Kotzebue ei olnud ainult teatrikirjanik, vaid ka üks saksa publitsistidest, kes tõstis varakult häält Euroopa kimbutanud vallutaja, Napoleoni vastu. Muu

poliitilise publitsistka hulgas avaldas Kotzebue terve tsükli enamasti satiirilisi näidendeid, mille pilkealuseks peategelaseks oli Napoleon ehk kirjanduslik protagonist nimega Veel Keegi (*Noch Jemand*). Kirjanik pani Napoleoni suhu tõsielusündmustest tuletatud fiktiivseid dialooge ja jälgis oma pilatükkides Prantsuse väejuhi saatust alates tema lüüasaamisest Venemaal kuni pagenduseni Püha Helena saarel ja imaginaarses allilmas. Artiklis on ajaloolist konteksti avatud rohkemgi kui Kotzebue vastavateemalisi näidendeid. Lugeja saab näiteks teada värvikaid üksikasju Napoleoni ja tema sõjakäikude, Viini kongressi ja Püha Liidu kohta.

Sellega lõpeb kõnealune kogumik, mis tervikuna tähistab olulist sammu Kotzebue loomingu tuntuse ja taastunnustamise teel. Multiperspektiivse lähenemise tulemusel koorub Kotzebuest pilt kui väljapaistvast baltisaksa aadlikust, kes esindas kodanlikku eneseteadvust. Kogumiku eessõna meelde tuletades leiab tema loomingu rehabiliteerimine mitmes kirjutises kinnitust mõõndusena: Kotzebue ei olnud küll ajastuteülene tipp(näite)kirjanik, aga ta oli suurepärase meelelahutaja ja publitsist. Tema etendused olid aktuaalsed omas ajas, nende suurim väärtus avaldus nende toimes, nende rollis teatri vaatamise ja tegemise tutvustajana. Kotzebue komöödiad olid niivõrd uuenduslikud, jõulised ja vaimustavad, et neist ei saanud kaasajal mööda vaadata või nende suhtes ükskõikseks jääda. Kokkuvõttes ei olnud Kotzebue jaoks (kõrg) kirjandus ja keel eesmärk omaette, vaid vahend mingite eesmärkide saavutamiseks, olgu need siis kultuurilised, poliitilised, diplomaatilised või majanduslikud. Arvestades tema kirjutiste edu ehk seatud eesmärkide täitumist, on tegemist geniaalse autoriga, mida siin tutvustatud raamat suudab veenvalt tõestada.